

РЕЦЕНЗІЯ
на дисертацію
Мишок Романи Романівни
«Соціально-політична інтернет-поведінка молоді як чинник розвитку
громадянського суспільства в Україні»,
що представлена на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 054 Соціологія
(галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»)

Актуальність теми. Розвиток сучасних політичних систем, у тому числі й трансформації політичної системи України, обумовлює вивчення низки проблем, пов'язаних із інституційним та процесуальним її виміром, головно із специфікою використання інформаційних технологій в умовах сучасного інформаційного суспільства. Наукові розробки, у яких піднімаються такі питання, мають значення й у світлі виявлення особливостей формування та розвитку громадянського суспільства у нашій державі, на які впливають різні чинники.

Сучасна політична практика в Україні засвідчує активну залученість молоді у суспільно-політичні процеси. Ця вікова група, яка активно використовує цифрові інструменти і технології, творить важливу частину громадянського суспільства. Відтак, через дослідження тих чи тих детермінант, що визначають інтернет-поведінку української молоді, у сучасній соціологічній та політичній науках відбувається концептуалізація цього напрямку наукових досліджень, особливо із врахуванням вітчизняних умов розвитку. З огляду на це, дисертація Р. Мишок, мета якої полягає у з'ясуванні ролі соціально-політичної інтернет-поведінки молоді у розвитку громадянського суспільства в Україні на основі аналізу праць науковців та бази емпіричних даних щодо використання інтернет-технологій у соціально-політичному житті українського суспільства (с.21), є вкрай актуальною.

Підсилює значення такого дослідження намагання авторки посилити методологічний та емпіричний аспекти дослідження особливостей процесу становлення громадянського суспільства в Україні із врахуванням низки факторів поведінкового та інформаційно-комунікативного змісту. Окремо слід виділити намагання дисертантки здійснити наукові розвідки суспільно-політичної поведінки молоді, звертаючись не лише до застосування формалізованих методик, якими послуговуються вітчизняні науковці на початку ХХІ ст., а виробивши власний комплексний, пристосований до вітчизняних умов, підхід для отримання достовірних та вичерпних даних (с.227).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертації є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри соціології та соціальної роботи Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» «Дослідницька ініціатива та практична реалізація соціально-політичних проектів щодо врегулювання соціальних проблем сучасної України» (державний реєстраційний № 0118U000886).

Наукова і практична цінність дисертації. На основі ґрунтовної джерельної бази та достатньо вдало обравши основні теорії й концептуальні моделі (зокрема, ключові напрямки дослідження поведінки, соціальних технологій у філософії, психології, соціології та політології (с. 35-39, 43-64), структурно-конструктивістський (с.64-65, 68-75), інституційний підходи при поясненні розвитку громадянського суспільства, застосування та втілення електронної демократії в Україні, інформаційно-комунікативний підхід тощо), дисертантка комплексно охопила оціночні параметри дослідження та виробила авторський підхід до вивчення соціально-політичної інтернет-поведінки молоді. Заслужовує на увагу авторський підхід до визначення сутності поняття «соціально-політична інтернет-поведінка» як соціальної поведінки онлайн, яка, залежно від її форми, має той чи той вплив на регулювання соціально-політичних питань в суспільстві й може забезпечувати його зміни та поступ. Окрім цього Р.Мишок запропонувала тривимірну ситуативну модель аналізу соціально-політичної інтернет-поведінки молоді, яку творять три показники: орієнтованість онлайн-практик (особливості цілей поведінки), їхня інтенсивність (частота та регулярність) та продуктивність (споживання чи творення контенту) (с. 227-238).

Варто відзначити, що Р. Мишок систематизувала фактори впливу, які визначають та обумовлюють реалізацію молоддю певних соціально-політичних поведінкових практик в мережі інтернет: габітус, який людина формує в процесі дорослішання, соціалізації, навчання; наявність капіталів; середовище (с. 77), та припустила, що користувач, який проявляє певні форми соціально-політичної інтернет-поведінки може виступати в ролі агента змін у суспільстві, зокрема своїми активними соціально-політичними онлайн-практиками громадяни можуть сприяти розвитку громадянського суспільства (с.77).

Дослідницький інтерес викликає й те, що авторка дуже детально аналізує різні види інтернет-технологій, форми їх застосування (формалізовані чи неформалізовані, в професійній чи непрофесійній сфері, задля творення чи для споживання, з корисливою метою чи для благодійності тощо) (с. 96-112). Варто відзначити й принцип об'єктивізму, який прослідковується у дослідженні, адже дисертантка стверджує, що застосування соціально-політичних інтернет-технологій має позитивні сторони, які сприяють розвитку держави й суспільства, але й водночас вони можуть мати суперечливий характер і навіть негативні конотації, які стають бар'єрами для проходження важливих соціально-політичних процесів і прогресу в цілому (с. 112).

Р. Мишок звертає увагу й на перешкоди й загрози для ефективного використання соціально-політичних інтернет-технологій в українському суспільстві, умовно розділяючи їх на три рівні: зовнішній стосовно держави, державний та громадянський (с.121-122).

Варто відзначити й увагу, яку надає дисертантка, дослідженню ролі громадянської освіти про формуванні громадянського суспільства в Україні, враховуючи фактор поширення інформаційно-комунікативних технологій, міру їх застосування молоддю (с.153-163). Такий підхід, на нашу думку, є вкрай важливим, адже опрацьовуються історичні етапи розвитку громадянської освіти в Україні, виявляються тенденції зміни її форм та методів. Такий аналіз сприяє ґрунтовній оцінці стану медіаграмотності молоді, окресленню тенденцій

формування громадянських компетентностей, критичного мислення, як культурного капіталу українського суспільства.

Варто відзначити й спробу авторки виокремити пропозиції щодо регулювання проблем, пов'язаних з соціально-політичною інтернет-поведінкою молоді. Авторка вказує, зокрема, на те, що підвищення активності у базових практиках віртуальної поведінки (зацікавлене споживання соціально-політичної інформації) разом з попитом на державні електронні послуги є позитивними тенденціями, оскільки вони сприяють поінформованості та включеності молоді у соціально-політичний контекст, що допомагає розвивати громадянську свідомість, критичне мислення, а також готовність до проявів інших форм соціально-політичної поведінки онлайн і офлайн задля вирішення соціальних проблем, що, своєю чергою, сприяє розвитку громадянського суспільства (с. 275).

Окрім цього авторка доводить значення віртуальної поведінки українських громадян при поступі громадянського суспільства. На основі проведеного аналізу, авторка приходить до висновку про те, що для реалізації активної соціально-політичної інтернет-поведінки необхідним є наявність високого рівня економічного, культурного та соціального капіталів, якого у більшості опитаних студентів, на жаль, було виявлено недостатньо (с. 273-275).

Отож, вибір методології та методів дослідження, а також основних положень соціології та прикладної політології дає можливість стверджувати про комплексність напрацювань дисертантки, що дало змогу сформулювати низку теоретичних та практичних висновків, які можуть бути корисними у сучасній соціологічній науці, а також мають міждисциплінарний характер.

Наукові положення, висновки і рекомендації у дисертації мають достатнє теоретичне, методологічне та емпіричне обґрунтування. Це обумовлене великою кількістю проаналізованих здобувачкою наукових праць, виробленням авторського підходу щодо оцінки використання молоддю інтернет-технологій у соціально-політичному житті, що позначається на формуванні громадянського суспільства; апробацією результатів дослідження на науково-практичних конференціях різного рівня, а також використанням сучасних загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження, наукових напрацювань щодо проблематики соціально-політичної активності громадян; виявлення чинників впливу та перспектив розвитку віртуальних громадських практик (населення загалом та молоді зокрема) у загальнонаціональному та регіональному вимірах.

Обґрунтованість положень і висновків, сформульованих у дисертації. Сформульовані дисертантом основні наукові положення, висновки та рекомендації є фахово обґрунтованими. Наукові положення, висновки і рекомендації дисертації достатньо обґрунтовані: теоретично, в точки зору методології, та емпірично. Це обумовлено комплексністю авторського підходу до проблематики соціально-політичної активності громадян України; апробацією результатів дослідження на науково-практичних конференціях різного рівня, а також використанням сучасних загальнонаукових методів дослідження, новітніх наукових напрацювань щодо вказаної проблематики. Авторкою здійснено ретельне дослідження наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Особливо цінним є звернення дисертантки до емпіричних джерел, що становить ключову додану вартість для робіт за

подібною тематикою. Використання подібних матеріалів дає змогу глибоко проаналізувати проблему та об'єктивно розкрити її основні аспекти.

Повнота викладення матеріалів у публікаціях положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Отримані у роботі наукові результати сукупно розв'язують важливу проблему, що виявляється у комплексному аналізі проблематики використання інтернет-технологій у соціально-політичному житті українського суспільства, а також визначенню та поясненню особливостей соціально-політичної інтернет-поведінки молоді як чинника розвитку громадянського суспільства в Україні. Основні результати дослідження достатньо повно викладені в опублікованих працях авторки: основні положення та результати дисертації висвітлено в 17-ти публікаціях (з них 6 – у фахових наукових виданнях), тезах та матеріалах науково-практичних конференцій за міжнародною участю. Опубліковані наукові праці дають достатнє уявлення про зміст дисертації, її структуру, теоретичні висновки, а також відображають основні положення наукової новизни та висновки дисертації.

Текст дисертації Мишок Р. Р. розкриває логіку дослідження та реалізації визначеної мети та завдань. Тема дисертації актуальна, її структура – продумана, а матеріал – викладено логічно та послідовно. Висновки до розділів та загальні висновки дисертації обґрунтовані. Зміст роботи відповідає спеціальності 054 – Соціологія (галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). Потрібно також відзначити інформативну цінність четвертого розділу та додатків, які демонструють дані загальнонаціональних українських та авторських соціологічних досліджень, які стосуються ролі соціально-політичної інтернет-поведінки молоді у формуванні громадянського суспільства (с.166-183, 184-227).

Зміст анотації, яка подана українською та англійською мовами, відповідає змісту дисертації, стисло відображає основні положення наукової новизни та висновки дисертації. У дисертації не виявлено академічного плагіату, самоплагіату, фальсифікації та інших порушень, що могло б поставити під сумнів самостійний характер виконання автором наукового дослідження. У роботі подано кваліфіковані посилання на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень, відомостей.

Окремі дискусійні питання і зауваження. Відзначаючи позитивні моменти дисертації, водночас потрібно висловити окремі зауваження, які можуть бути вектором для поглиблення дисертанткою наукових розвідок у царині комплексного соціологічного аналізу особливостей соціально-політичної інтернет-поведінки молоді.

1. Більш детального пояснення вимагає трактування дисертанткою ключових понять у роботі. Так, зокрема, концепту «соціально-політична інтернет-поведінка», головню щодо його формулювання, що це «поведінка онлайн, яка, залежно від її форми, має визначений вплив на *регулювання (виділено рецензентом)* соціально-політичних питань в суспільстві».

2. У вступній частині роботи варто вказати на чіткі хронологічні межі дослідження, враховуючи те, що у новизні роботи вказано, що за допомогою тривимірної ситуативної моделі визначається специфіка соціально-політичної інтернет-поведінки студентської молоді *у перші пів року війни*.

3. З методологічної точки зору, на нашу думку, було б більш доцільніше обґрунтувати використання *неоінституціонального* підходу, у межах якого можливі: розгляд та моделювання не лише інституційної будови використання інтернет-технологій та їх ролі при формуванні громадянського суспільства, а й врахування інших елементів політико-правової системи (тобто як формальних/офіційно прийнятих, так і неформальних структурних рис суспільства і/або політики); аналіз конкретних практик в межах цієї будови; пошук та систематизація інституційних та процесуальних механізмів, які ускладнюють чи полегшують ці практики, забезпечують ефективність і якість формування громадянського суспільства, реалізації принципів демократії в Україні.

4. При описі методів дослідження варто більш чіткіше виокремити загальнонаукові (системний, порівняльний, історичний тощо), емпіричні (контент-аналіз, аналіз документів) та логічні (аналіз, синтез, індукція, дедукція) методи.

5. Дисертантка наголошує на використанні порівняльного методу у дослідженні ключових понять (с. 23). Однак, на нашу думку, робота лише б виграла від унаочнення такого порівняння (і загалом унаочнення поданої у роботі інформації) у додатках чи таблицях. Застосовуючи цей метод, можна виявити не лише загальні характеристики явищ, а й простежити їх феноменологію у різних суспільствах, зокрема, і в Україні.

6. Авторка об'єктом дослідження обирає молодих українських громадян (14-35 років), які є користувачами інтернету. Водночас у структурі роботи, її змісті, актуальності здебільшого йдеться узагальнено про «*українських громадян*», «*громадянське суспільство*». Лише у назві підрозділу 3.3. вказано про «*поведінку української молоді*», у обґрунтуванні актуальності дослідження слово «*молодь*» також згадано лише раз. Окрім цього темою другого етапу авторського соціологічного дослідження стало «*Особливості віртуальної соціально-політичної поведінки студентства під час війни в Україні*» (с. 238). Вважасмо за необхідне більш чіткіше у назвах розділів/підрозділів вказувати на ключовий об'єкт дослідження. Окрім цього при визначенні актуальності роботи доцільно зробити наголос власне на *молоді (студентській молоді)* як об'єкті дослідження.

7. Сучасне суспільство часто характеризують як таке, яке існує у епоху пост-правди, коли емоційне і суб'єктивне виходить на перший план і відіграє визначальну роль при формуванні політичних переваг, коли у повній мірі (як і стверджує дисертантка) інтернет-технології можуть використовуватись у маніпулюванні політичною свідомістю та при формуванні політичної культури. Відтак, дослідження потребує зокрема використання штучного інтелекту, який може фальсифікувати повідомлення (у тому числі суспільно-політичного характеру), тим самим посилюючи прояви пост-правди. Чи виявила дисертантка при здійсненні свого дослідження такі тенденції? І чи можна сьогодні запропонувати певні механізми подолання негативних проявів епохи пост-правди, враховуючи можливості, які надають цифрові технології?

8. Аналізуючи три рівні перешкод й загроз для ефективного використання соціально-політичних інтернет-технологій в українському суспільстві, дисертантка узагальнено стверджує про зовнішній щодо держави,

державний та громадянський їх виміри. Однак, на нашу думку, варто вже ж виокремити ті перешкоди, які мають стосунок до молоді, позначаються на поведінці саме цієї вікової категорії. Можливо, тут існує певна специфіка, що відрізняє цю вікову групу від решти суспільства. Ідентичне зауваження стосується й типологізації інтернет-практик. Чи можна виділити певні їх особливості у контексті вікової групи молоді?

9. Вважаємо, що рекомендації, що їх подає дисертантка щодо регулювання соціально-політичної інтернет-поведінки молоді (с. 275-276), слід деталізувати.

10. Робота не позбавлена мовних і стилістичних огріхів, зустрічаються стилістично невдалі конструкції та словосполучення, подекуди трапляються неточності.

Попри те, наведені зауваження стосуються головно дискусійних аспектів праці та не впливають на зміст дисертації, не применшують її наукової та практичної цінності, а лише пропонують можливі шляхи подальшого розвитку та вдосконалення досліджуваних проблем.

Загальний висновок. Загалом, здійснений аналіз рукопису дисертації Мишок Р.Р. на тему «Соціально-політична інтернет-поведінка молоді як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні» дає змогу зробити **висновок** про те, що робота виконана на належному теоретичному рівні, її основні положення апробовано у належній кількості наукових публікацій і наукових конференцій, є працею, у якій представлено науково обґрунтовані результати. Дисертація є оригінальним і завершеним дослідженням, відповідає вимогам Наказу МОН України №40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації», а також «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, та «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44, а її авторка, Мишок Романа Романівна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 05 – Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 054 – Соціологія.

Рецензент:

професор, кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
та міжнародних відносин
Національного університету
«Львівська політехніка»

Підпис Дорош Л. О. підтверджую:
Вчений секретар
Національного університету
«Львівська політехніка»

Л. О. Дорош

Р. Б. Брилинський